

I

“Лисон ут-тайр” хазрат Навоий умрининг сўнгги йилларида, демакки, дахо ижодкор бадий тафаккури ва шахсияти камолга етган бир паллада, шоир маънавий-маърифий фаолиятига адабий хулоса сифатида дунёга келган буюк асар, шоир ижодининг чўккиси хисобланади. Шу сабаб мазкур асар ёзилганидан бугунга қадар у ҳақдаги фикру қарашлар, тахлилу талкинлар оқими тўхтаган эмас, тўхтамайди ҳам. Ҳар бир миллат, ҳар бир авлод “Лисон ут-тайр”дан янги-янги маъно ва бадиият қатламларини кашф этади. Ўй лайманки, XXI аср Навоий даҳосини умуминсоният микёсида англаш, идрок этиш асри бўлади.

“Лисон ут-тайр” В.Зохидов, Ойбек, Е.Э Бертельс, И.Султон, А.Каюмов, А.Хайитметов, Н.Маллаев, С.Ганиева, А.Абдугафуров, Ё.Исхоков сингари йирик навоийшунослар томонидан муайян илмий масалалар юзасидан тадқиқ этилган. Асар қатор шарқ ва европа тилларига таржима қилинган. Ш.Эшонхўжаев дostonнинг танқидий матнини, Ш.Шарипов “Лисон ут-тайр” насрий баёнини ишлаб чиққан. Е.Э.Бертельснинг “Навоий ва Аттор” тадқиқоти дostonнинг шарқ классик дostonчилигида тутган ўрни ва аҳамиятини, манбавий асослари ва биографиясини қиёсий талқин этиши билан диққатга сазавор. [\[1\]](#) Академик А.Каюмовнинг асарлари иккинчи жилдидан ушбу дostonнинг структур-қиёсий тадқиқи ўрин олган. Навоийшунос олим асарнинг барча боблари ва ҳикоятларини бадиият, мантиқ ва сўфийлик назарияси контекстида талқин этар экан, навоийшунослик, хусусан, “Лисон ут-тайр” тадқиқига доир муҳим муаммоларни ўртага ташлайди.

[\[2\]](#)

А.Н.Малехова “Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonи: композиция ва образлар поэтикаси” мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. Ш. Шарипов эса 1982 йили “Лисон ут-тайр” дostonининг генезиси ва гоъвий-бадий хусусиятлари”га доир монография ёзган. Филология фанлари номзоди С.Олимовнинг дoston хусусида ёзган мақола ва рисолалари бизга маълум.

II

Шуни кайд этиш жоизки, “Лисон ут-тайр”да хронотоп шакллари муаммоси нафакат ўзбек адабиётшунослиги, балки жахон адабиётшунослиги доирасида ҳам махсус ўрганилмаган. Алла Николаевна Малехованинг юкорида зикр этилган номзодлик тадқиқотида “Лисон ут-тайр”да, кўплаб ўрта аср дostonларида бўлгани каби, тасвирланмиш воқелик конкрет замон билан боғланмади”, деган кайдга дуч келамиз.

[3]

Айни фикрни олима асарнинг макон кўлами хусусида ҳам айтади. “Лисон ут-тайр” хронотопи хусусида ҳозирча бошқа жиддий фикрга дуч келмадик. Юкорида санаб ўтилган олимларнинг тадқиқотларида эса, мавзу тақозосига кўра, бу масалага ўрин ажратилмаган.

Адабий асарда макон ва замон муаммоси, гарчи унга кадар маълум даражада ўрганилган бўлса ҳам, бевосита “хронотоп” термини рус олими М.Бахтин томонидан ўтган асрнинг 30-йилларида адабиётшуносликка татбиқ этилган. “Адабиётда бадиий идрок этилган замон ва маконро уйғунликни х р о н о т о п (сўзма-сўз таржимада макон-замон деган маънони билдиради), деб атаймиз. Ушбу истилох математика илмида(Эйнштейннинг) нисбийлик назарияси негизида кўллаб келинади. Истилохнинг биз учун, математикада кўлланадиган, махсус тушунча сифатида ахамияти йўқ. Уни адабиётшуносликка (том маънода бўлмаса ҳам) истиора ўларок қабул киламиз. Биз учун муҳими, бу ўринда истилохнинг замон ва маконни уйғун ҳолатда (замонни маконнинг тўртинчи ўлчами сифатида) ифодалашидир. Хронотопни биз адабиётдаги шакл-мазмун категорияси сифатида талкин киламиз”, деб ёзади бу ҳақда Бахтин.

[4]

Олим мазкур тадқиқотида турли даврларда майдонга келган роман шакллари асосида фикр юритади. Хусусан, Юнон романларининг авантюра, маиший-авантюра, биографик шакллари, европа рицар романлари, Рабле романчилиги ва фольклор материаллари тадқиқи орқали хронотоп назариясига доир муҳим ҳулосаларни илгари суради. М.Бахтин хронотоп поэтикасининг адабий жанрлар ва бадиий образлар билан муносабатига алоҳида ургу беради. Унингча, хронотоп асарнинг жанр хусусиятларини белгилаш ва ундаги образлар моҳиятини англашда асос бўлиб хизмат килади. Айниқса, эпик жанрларнинг хронотоп негизида ўрганилиши улардаги синкретик хусусиятларни, шу билан бирга, жанрнинг тарихий-типологик функциясини белгилашни таъминлайди. “Бадиий хронотоп катъиян жанрий моҳиятга эга бўлади. Айтиш мумкинки, жанр ва жанрга хос хусусиятлар айнан хронотоп воситасида юзага чиқади. Шунингдек, бадиий хронотопнинг етакчи хусусияти замонда намоён бўлади. Хронотоп шаклий-мазмуний категория сифатида адабиётда инсон образи моҳиятини ҳам белгилайди. Чунки бадиий образ доимо хронотоп негизида маъно касб этади”.

[5]

М.Бахтиннинг бу фикрлари субъектив ходисани лиро-эпик кўламда бадиий жихатдан мукамал акс эттирган “Лисон ут-тайр” дostonига ҳам муайян даражада тегишлидир.

III

Албатта, ушбу макола “Лисон ут-тайр”дек хар жихатдан мукамал асар хронотопи хусусида факат илк тасаввур беришгагина кифоя килади. Шунга кўра, куйида муаммонинг баъзи жихатларигагина эътибор каратамиз. Хусусан, маколада: а) “Лисон ут-тайр” хронотопининг универсаллиги; б) асар сюжетида мавжуд хронотоп чизиклари, бунинг Бахтин хронотоп назарияси билан муносабати; в) асардаги конкрет(реал) ва квази(умумий) хронотоп аро муносабат ва уларни умумлаштирадиган факторлар; г) “Лисон ут-тайр” хронотопининг муаллиф “мен”и ва адабий идеали билан богликлиги каби масалаларга мухтасар тўхталишга уринамиз.

IV

“Лисон ут-тайр” хронотопининг кўлами аниқ, аммо у ўзининг камров доираси билан ақл потенцияси чегараларига сигмайди. Бошқача айтганда, дoston хронотопини ақл воситасида идрок этиш мумкин эмас. Колаверса, асарнинг асл мохияти ҳам ладуний-эзотерик воқеликни ифодалашида намоён бўлади. Айни жихатдан Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони жахон адабиётида яратилган аксарият ёзма адабиёт намуналаридан устунлик килади.

“Лисон ут-тайр” дебوحаси, асар поэтикаси, хусусан, хронотоп кўламини белгилаш учун калит вазифасини бажаради. Шу ўринда айтиш жоизки, ўзбек классик адабиёти тадқиқотчилигининг ўтган асрдан колган зарарли бир анъанасига кўра, дostonлар, девонлар, илмий-адабий ва илмий-биографик асарлар аввалида келадиган дебочаларга кўпинча шунчаки бир кайтарик, формал ходиса сифатида беписанд караб келинади. Холбуки, дебоча кисмида мумтоз шоирларимиз асар тезисларини яширишган. Айниқса, Навоийнинг барча асарлари дебочалари концептуал ахамиятга эга. Шоир каламига оид девонлар, хамса дostonлари, жумладан, “Лисон ут-тайр” дебочаси конкрет илмий ишлар “кириш” кисмидан хам аниқрок, системалирок тарзда асосий кисмдаги поэтик концепцияларни белгилаб беради. Илмий ишларда бу хусусият аниқ илмий тезислар сифатида кўзга ташланса, Навоийда юксак бадиият катламларида пинхон рамз ва ишоралар тарзида намоён бўлади.

Шу нуктаи назардан “Лисон ут-тайр” деб очаси асар дунёсига хос мураккаб хронотопни минимумдан максимумга қадар намоён этади. Образли ифодалар воситасида ўқувчи(тадқиқотчи)ни дostonнинг асосий қисмига олиб қиради.

Навоий асарнинг деб очасида фақат инсон туфайли яратилган космос ҳақида сўз юритиб, шундай мисраларни битади:

Айлагач доир тўқуз афлокни,

Косир этти фахмидин идрокни... [\[6\]](#)

яъни Тангри “сунъи калами” - бемисил санъатининг биргина мисоли сифатида тўққиз осмонни шу қадар улуг қилиб яратди(харакатга келтирди)ки, унинг қамрови олдида инсон идроки ожизлик қилади. Ҳақиқатан, ҳудудсиз қоинот ибтидодан бери инсон идроки учун жумбок. Жорий юз йилликка қелиб ҳам инсоният қосмик хронотоп ҳусусида аниқ тўхтама қела олгани йўқ. Шу нуктада Навоий бадиий аурасининг нақадар қенглиги, ўзига ҳослиги ва мураккаблиги ҳам намоён бўлади. У биргина байтда модус орқали субстанцияни, махлуқнинг хронотоп қенгликлари орқали Холиқнинг буюқлигини талқин этишга эришади.(Шу усул, бизнингча, асардаги энг салмоқли ва гўзал ҳикоят – Шайх Санъон қиссасида ҳам юқсак даражада қўлланган. Навоий бу қисса талқини орқали Оллоҳнинг санъати билан ниҳоятда гўзал қилиб яратилган тарсо қиз(махлуқ)га бўлган мажозий ишқ мисолида ишқи ҳақиқийнинг моҳиятини аңлатади.) Воқеан, бундай муқамал бадиий талқин мазмунини идрок этишининг ўзи ҳам унча-мунча ақлга оғир қелади.

Хўш, унда ҳудудсиз борлиқ ичра заррининг миллиарддан бир улуши бўлиб яшаб қелаётган инсоннинг моҳияти, муқаррамлиги ва миссияси нимада?

Бизнингча, асарнинг умумқонцепцияси, мақсади ва вазифаси шу саволга жавоб топишга қаратилган. “Лисон ут-тайр” хронотопи бутунча айни масалани поэтик талқин этишга

хизмат килади. Асарда талкин этилган фано ва унгача бўлган боскичлар, бако ва унинг чексизлиги, дунё хаётининг аввали ва охири хақидаги хронотоп шакллари бу борада мавжуд назарий истилохлар, тушунчалар мазмунига сезиларли даражада таъсир килади. Хронотопнинг ассоциатив, предикатив, ретроспектив, концептуал, прецептуал деб номланган назарий тушунчаларини ўзгачарок идрок этиш заруратини тугдиради. М.Бахтин Юнон романига хос авантюр замон хақида сўз юритар экан, унинг абстрактлиги ва тасодиф билан богликлигига кайта-кайта ургу берган. “Юнон авантюр замони учун,-деб ёзади Бахтин,- а б с т р а к т - маконий худудсизлик зарур. Албатта, юнон романига ҳам хронотоплилик хос, аммо шуни унутмаслик жоизки, бунда макон билан замон муносабати органик табиатга эмас, балки соф механик табиатга эга бўлади. Бунда авантюранинг тўла-тўқис намоён бўлиши учун чексиз макон талаб килинади.”

[\[7\]](#)

Бизнингча, Бахтин тасаввуридаги кахрамоннинг биологик замонига (яъни хаёт тарзига) заррача ҳам таъсир ўтказмайдиган замон, факат унинг дунёкараши ва тасаввуридагина абстрактлик касб этади. Чунки бу тушунчалар материалистик дунёкараш чегараларида интихо топади ва тадқиқотчи тасаввурида мавхумиятга айланади. Навоийда эса замон ва маконнинг акл бовар килмас шакллари муаллиф дунёкараши, “мен”и, адабий идеали негизида мутлок хақиқат сифатида талкин килинадикки, унинг абстрактлиги сира сезилмайди. Бу хақда “Лисон ут-тайр”нинг учинчи бобида куйидаги мисраларни ўқиймиз:

Анбиё сархайли, султони расул

Ким, эрур онинг туфайли жузви кул.

Улки Одамдин бурун ул бор эди,

Хам Наби, хам сохиби асрор эди,

Нури мавжуд офаринишдин бурун

Ким, эди халкига муддат олти кун... [\[8\]](#)

Бу уч байт факат хронотоп поэтикаси нуктаи назаридан тахлил этилганда хам катта хажмдаги таджикот майдонга келади. Аммо биз бу ўринда, хажм эътиборидан, байтларнинг киска мазмунини бериш билан кифояланамиз. Яъни “жузви кул” (заррадан космосгача бўлган барча махлукот)набийлар жамоасининг имоми, расуллар [9] султони – Мухаммад алайхиссалом туфайли яратилди. У, яъни хазрати Мухаммад(с.а.в.) Одам алайхиссаломдан бурун хам бор эдилар. Ўшанда хам пайгамбар ва сирлар сохиби бўлганлар. У зотнинг нурлари, каламга олти кунда яратиш режасини Лавх ул-махфузга битиш буюрилишидан аввал хам, мавжуд бўлган.

Мухтасар тахлил этадиган бўлсак, Навоий сўз юритаётган замонда макон, маконда замон йўк. Шу пайтгача мавжуд, хусусан, М.Бахтин сўз юритган хронотопга доир барча тушунчалар (хатто у илохий аспектда талкин этилган бўлса хам) айни хронотопдан кейин ва маълум маънода чегаралангани аён бўлади. Негаки, Навоий байтларида ибтидо режаси(материца)дан хам олдинги, ибтидоси бўлмаган замон, чегарасиз макон хакида гап кетяпти. Колаверса, бу ўринда келаётган гайриоддий бир мукояса инсоннинг идрокий, хатто интуитив потенциясини хам тамом лол колдиради. /Нури мавжуд офаринишдин бурун /Ким эрур халкига муддат олти кун...

Дин, фалсафа тарихи, астрономия ва физика илмларининг гувоҳлик беришича, Оллох борликни олти кунда бунёд этиб, еттинчи кун Одам(а.с.)ни яратган. Дин ва фанга доир хулосалар “буюк портлаш” (физиклар таъбири)содир бўлган “олти кун”нинг ўта улкан хронотоп кўламига эга эканини тасдиқлайди. Хатто унинг бир куни Ердаги замон ўлчами билан миллиардлаб йилларга тенг бўлиши мумкин(бу ўринда математика фанида кўлланадиган “такрибан” тушунчасига таянишдан ўзга илож йўк). Лекин Навоий байтларидаги хронотоп олдида бундай кўлам мутлако нолга айланади. Чунки Мухаммад алайхиссаломнинг нури ундан бурун, яъни абадият – бакода мавжуд эди. Б а к о нинг эса на аввали, на охири бор...

Энг эътиборли (диний, метафизик, мифологик) манбаларда “Аввал йўклик ва зулмат – х а о с(айни СЎЗ бу ўринда бизга маълум “бошида” деган маънода келмайди)дан ўзга ҳеч нарса йўк эди. Яратгувчи у(яъни хаос)нинг ичига хаёт мабаини яширган эди ва ундан бутун борликни яратди” деган сўзларни ўқиймиз. Лекин “хаёт манбаи”дан мурод нима экани хакидаги ахборот баъзи манбаларда яширилса, баъзиларида (хусусан, метафизик, мифологик манбаларда) бу масала бузиб талкин килинади. Бинобарин, ислом шаркида тугилиб, камолот чўккисини эгаллаган Навоий талкинида эса, коинот хронотопидан ташқари ходисотнинг бир учи Мухаммад алайхиссаломга – “Нури Мухаммад”га келиб боғланяпти.

Кўринадик, Навоийда талкин этилган хронотоп мохиятини мавжуд назарий истилохларнинг бирортаси ифода эта олмайди. Сабаби Навоий сўз юритган воқеликни ақл, хатто ҳаёлот кенгликларида камраб ололмайди. Демак, Навоийга хос хронотоп кенгликлари, унинг поэтик даҳоси янги, мувофиқ назарий ёндашувларни талаб этади.

Алқисса, оламлар яратилишидан бурун ҳам мавжуд бўлган нур - Муҳаммад алайҳиссалом вужудида қарор топди ва у бутун оламга пайгамбар килиб юборилди. Шу билан бирга, у зотга(а.с.) Одам наслидан бошқа биров эришмаган ва эришиши ҳам мумкин бўлмаган олий маком – меърож саодати насиб қилди. Яъни ҳазрати Муҳаммад(а.с.) /Аршу курсига уриб фаррух алам, /Бўлуб ондан мухтарам лавҳу калам...маҳлуқот ичида макомлар макомига соҳиб бўлди. Бунда ломакон номли мақом, боқо номли замон ҳуқм суради, хатто мақом ва замон чегаралари йўқолади. Инсон ўз мохиятига лойиқ, муқаррам бўлиши учун ана шу мақомга интилиши қерак, дейди Навоий. Бунинг йўли эса тақбурлиги туфайли абадий лаънат тамғасига дучор бўлган шайтон васвасасига қўнғил бермаслик, “нафси золимдан” ҳалос бўлишга интилишдир. Оллоҳ қибр қилгани боис иблисга сўнгсиз бахтсизликни ва дўзахни, қамтарлиги боис тупроққа(Муҳаммад(а.с.) ва унга эргашганларга, (Одам(а.с.) ва унинг фарзандларига) саодатни ва меърожни (яъни Ўз жамолини) тақдир қилди. Шу боис, инсон асл манбаи тупроққа яқинлашгани сайин унинг Яратган назарида ҳурмати, муқаррамлиги ортиб боради. Аксинча бўлса уни ҳалокат қутади, яъни

Бўлди сарқашликдин онинг офати,

Ажзу туфроғлик бу бирнинг рофати... [\[10\]](#)

яъни тақабурлик ва жоҳиллик Азозилдек малоиклар пешвосини шайтони лайъинга айлантирди, фақирлик ва маърифат инсонни шундай улуг даражага етиштирди.

Бундан келиб чиқадики, “Лисон ут-тайр”да талкин этилган барча воқеалар ҳаосдан космосгача, ер ости – зулумот дунёсидан арш поясигача бўлган икки хронотоп оралигида юз беради.

V

“Лисон ут-тайр” бадий структурасида иккита хронотоп чизиги кўзга ташланади. Буларнинг биринчиси, объектив хронотоп чизиги бўлиб, у асарнинг асл максadini ифода этишда восита бўлиб хизмат килган хикоятлар асосини ташкил этган.

Асарнинг асосий кисми 14-бобдан, кушлар ўртасидаги макон (тор маъноси рутба, ўрин) талашиш можароси билан, бошланади. Низо ва тартибсизликнинг асл сабаби эса маърифатсизлик, нафснинг голиблиги. Бундай низо ва тартибсизлик, яъни хаоснинг муолажаси битта – Симургни топиш. Бу йўлда кушларга Худхуд рахнамолик килиши лозим. Чунки рахбарлик унинг кисматига битилган. Асарда Худхуд (сафарнинг хар бир манзил-маконида) кушлар томонидан бериладиган саволлар, эътирозлар, ботиний муаммоларга асосли жавоб бериб, уларни мақсад сари олиб боргани маълум. Сюжетдаги хронотоп доираси кенгайгани (кушларнинг талаб, ишк, маърифат, истигно, тавхид, хайрат, факру фано водийлари бўйлаб сафар килганлари) сари кушларнинг муаммо ва холатлари хам чигаллашиб, мураккаблашиб боради. Шунга караб, Худхуд келтирадиган хикоятларда хам, хронотоп кўлами кенгайгани кузатилади. Даствлабки мулоқотларда асосан кушларнинг олдин яшаган маконлари ва кечмиш хаётлари хакида сўз кетса, иккинчи мулоқотдан бошлаб хикоятлар воситасида буларнинг хаммаси инкор этилади. Чунки бу мақомда ўтмиш – ундаги макон хам, замон хам, хатто исм ва “мен” деган тушунча хам унитилиши керак, акс холда мурод хосил бўлмайди. Худхуд келтирадиган бир хикоятда Иброхим Адхам шохлик хашаматидан воз кечиб, узок йиллар факирликда кун кечиради. Дунё можаролари ва дунёга бўлган эҳтиёждан тамомила фориғ бўлишга интилади. Елкасида ўтин ортиб келаётган Иброхимнинг йўлини бир куни “актоби замон” тўсиб имтихон килганларида у беихтиёр ўзи ҳукумат сурган Балхни тилга олади. Окибат кутблар у хақда /Бу ўтун остида хом эрмиш хануз... деган фикрга келадилар. Улар иккинчи бор Иброхимнинг бўйнига “имтихон муштини” урганларида эса ундан бирор садо чикмайди. Эндиликда у факат дунёдан эмас, ўзидан хам кечган эди. Шу тарика Иброхим Адхам замона кутбига айланади. Навоий ушбу ходисани куйидагича изохлайди:

Гайр ёди кўнглида то бор эди,

Парда янглиг монеъи асрор эди... [\[11\]](#)

яъни солик кўнглини Оллоҳдан ўзганинг ёди мисколча бўлса хам банд этар экан, у илохий сирларга парда – тўсик бўлиши аниқ. Бу адабий идеал шоирнинг “Ашракат мин

акси шамсил...” деб бошланадиган машхур газалида бунданда мукамалрок, юксак рамзлар воситасида ифода этилади:

Гайр накшидин кўнгул жомида бўлса занги гам,

Йўктур эй Сокий, майи вахдат масаллик гамзудо...

Шу ўринда асардаги “Шайх Санъон киссаси”га доир бир мулохазани айтиб ўтиш жоиз кўринади. Маълумки, ушбу кисса бошка хикоятларга нисбатан хажм ва мазмун жихитидан анча кенг – том маънодаги кисса, асар ичидаги мустакил асар тасаввурини беради. У ўзининг мустакил сюжет чизиги, композицияси, бадий ва структур хусусиятлари билан хикоятлардан фарк қилади. Киссага хос хронотоп асос эътибори билан “Лисон ут-тайр” умухронотопига боғланса ҳам, мустакил ҳолатида махсус тадқиқотларни тақозо қилади. Айни нуктада айтиш мумкинки, Навоий ушбу киссани шунчаки кизик бўлгани учун, ҳатто Худхуднинг “йўл кайфияти”га доир(94-бет) далилларини кучлантириш учун ҳам киритмаган. Бизнингча, Навоий “Шайх Санъон” киссасини асар марказий воқеалари билан параллел ифодалаш, шу асосда зохир ва ботинни муқояса қилишни кўзда тутган. Буни “Лисон ут-тайр”нинг аксарият лирик чекинишларида “шайхона” оҳанг сезилиб туришидан ҳам англашимиз мумкинки, ижод ташвиши билан машгул муаллиф баъзан ўзида Санъон ҳолатини ҳис қилади. Зотан, Шайх Санъоннинг тарсо кизни севгандан кейинги ҳолати ақл доирасига сигмайди. Бу жихатдан ҳам мазкур кисса етти водийни босиб ўтишга чоғланган қушлар ҳолати билан параллеллик мақомида туради. Лекин, айни пайтда, бу икки иррационал ҳолат аро жиддий фарқланишни эътиборда тутиш керак. Гарчи, водийлар хайрати ва Симуриг ишида суқр(муҳаббат шавқидан мастлик) ҳолатига тушган, ақлдан мосуво бўлган қушлар ҳолати зоҳиран шайхнинг ҳолатига ўхшаб кетса ҳам, иррационаллик(ақлдан жудо бўлиш)нинг бу шакли рационалликдан максимал даражада юксак туради. Шайх Санъон қисматида воқеа бўлган ҳолат эса ақл чегарасидан тубанда, яъни телбалик(абсурдлик, хаос) дунёсида рўй беради. Ҳазрат Навоий бундай усул билан тубан ва олийни, минимум билан максимумни контраст ҳолатда ифодалайди, асарнинг асл концепциясини таъкидлаш ва ёритишга эришади.

Хикоятларда Одам алайҳиссалом, пайгамбарлар, авлиёлар, шайхлар, подшоҳлар, лаънатланган иблис ҳақидаги воқеалар муайян макон(жаннат, дўзах, Рум, Хитой, Хиндистон, Балх, Насаф сингари), тарихан объектив замонлар доирасида баён қилинади. Аммо буларнинг барчаси қушлар ботинида пинҳон “мен” тушунчасини бартараф этишга қаратилади. Сафарнинг авж нуктасига келиб ўз исмига, макон ва замонига, аниқ шакл-шамойил ҳамда вазифасига эга бўлган қуш тушунчаси йўқолади.

Эндиликда Навоий уларнинг хаммасини тамомила мавхум - “бир куш” сўзида жамлайди ва ифода этади. Асар сюжети объективликдан субъективликка, макон ва замон чизиги умумийликдан (яъни реаллик)дан хусусийлик (яъни квази)

хронотоп томон эврила боради. Шу тарика ботиннинг универсаллиги, инсоннинг “олам ул-акбар”(макрокосм) эканлиги асосланади

[\[12\]](#)

VI

“Лисон ут-тайр”нинг асосий хронотоп чизиги инсон ботини – олам ул-акбар билан боглик. Шу маънода “Лисон ут-тайр”, баъзи тадқиқотларда кайд этилганидек, на кушлар, на муршид ва солик муносабати хақида, на болаларга карата ёзилган асар, балки чексизлик ичра ўзини кидираётган, мавжудиятидан маъно излаётган, комиллик, Яратганнинг жамоли сари сафарга чиккан з о к и р (зикр килаётган сўфий) хақидаги асардир. “Лисон ут-тайр”нинг асл моҳиятида

У Л У Г

В И С О Лга етишув

сирлари яширин.

Шу ўринда М.Бахтиннинг куйидаги фикрлари муайян аҳамият касб этади: “Кўпинча адабиётда учрашув хронотопи композицион функция бажаради: баъзан тугун, баъзан кульминация, баъзида эса сюжет ечими вазифасини ўтайди... Айниқса, учрашув мотиви – турли хил йўл учрашувлари - й ў л х р о н о т о п и (“катта йўл”) билан муҳим боғланишга эга. Йўл хронотопида макон-замон уйғунлиги мукамал тарзда аниқ ва ёрқин очилади... Бундай мотивлар бизга бир қадар бегона, соф аниқликка асосланган фан-техника соҳасида ҳам, муайян даражада учрашув мотиви ўхшашини ифода этадиган

к о н т а к т

тушунчасида ифодаланади. Мифологик, диний соҳаларда учрашув мотиви, албатта, етакчи вазифалардан бирини бажаради: илохий нақлларда, Илохий битикларда(масалан, масихийлар “Инжил”ида бўлганидек буддавийликда ҳам), диний маросимларда учрашув мотиви “яралиш”(“эпифания”?) мотивлари билан уйғун келади”

[\[13\]](#)

. Факат шунга аниқлик киритиш лозимки, Бахтин назарда тутган учрашув тушунчаси ва йўл хронотопи билан “Лисон ут-тайр”даги йўл хронотопи ҳамда висол тушунчаси принципаал маънода фаркланади. Гап уларнинг биринчиси рационал, иккинчиси эзотерик ўлчамда рўй беришида ҳам эмас. Масаланинг моҳияти Бахтинда реал тушунчанинг поэтик контекстда факат рамз сифатида, Навоийда эса мутлоқ рамзга айланган тушунчанинг тўла хақиқат деб қабул қилинишида намоён бўлади. Янада

аникрок айтадиган бўлсак, Навоий талкинида зохир ва унга хос унсурлар поэтик рамз воситаси, ботин эса айни пайтда кечадиган реал воқелик хронотопи бўлиб хизмат килади. Шу тарика “Лисон ут-тайр” хронотопи” деган тушунчанинг ўзи ҳам чексизлик, абадият тушунчалари маънодоши(эквиваленти)га айланади.

Шундай талкин килинар экан, “Лисон ут-тайр”да мавжуд барча воқеалар, барча хронотоп шакллари ягона субъект – з о к и рнинг ботинига кўчади. Ундаги образлар(кушлар) эса мохиятан субъект ички дунёсини ифодаловчи рамзларга айланади. Демакки, асар бирбутун ҳолатда субъектив ҳолат талкинига қаратилгани маълум бўлади.

Яратган жамоли сари буюк сафарга чиққан зокир етти водийни мислсиз машаккатлар билан босиб ўтади. Ақл унга дунёдаги эзгуликлар, ирфон маърифати, пир ўғитлари билан бирга, нафс ва шайтон куткусини ҳам эслатиб туради. У дуч келадиган ҳар бир водий кўнгил дунёсида мавжуд кушларга - иллатларга, хатто фазилатларга ҳам монелик килади. Уларни ўлдиради, кўнгилни ортикча нарсаларнинг барисидан поклайди. Асар сюжетининг тартибсизлик ва низо (хаос) тасвири билан бошланиши ўзини, хусусан, Яратгувчисини топмаган инсон кўнглидаги жунбушларни ифодалайди. Тартиб жорий бўлиб, сафарга чиқиш эса бу қалбада эзгулик ва иймон ҳокимияти ўрнатилганидан далолат. Лекин шунда ҳам иш осонлик билан кечмайди. Иймон, яъни Худхуд ўта улкан, қудратли тўсикларни енгиб ўтиши шарт. Ақс ҳолда ўзни англаш, Симуриг висолдан баҳра олиш мумкин эмас. Бу жараёнда, шайх Нажмиддин Кубро қайд этганидек, “ла илаха иллаллох” дея тўсик кўйиладиган барча дўнёвий эҳтиёжлар ишк ва висол умиди алангасида куйиб кулга айланади. Эндиликда шайтон ҳам, дунё ҳам, макон ва замон ҳам, жаннат ва дўзах ҳам, ошиқнинг ўзи ҳам фано бўлади. Фақат “Оллох”, зикрнинг авж нуктасида эса, том маънода “Ху”, яъни “У” қолади. Зокир Ёр висолига, бакога етишади.

Қайд этиш лозимки, бу жараён хатто зикр қилаётган солиқлар жамоасида ҳам, жамоат тарзида кечмайди. Ҳар бир ошиқ, гарчи зохирда жамоат ичра бўлса ҳам, ботинида ёлғиз бўлади. Негаки, Ёр висоли томон олиб борувчи йўл ягона, Унинг висоли барча ошиқларга қифоя қилсада, ҳеч қачон ошиқлар йўли туташмайди.

Шайх Нажмиддин Кубро зикр шавкига гарк бўлишнинг уч босқичи хусусида тўхталиб, унинг энг олий босқичини шундай таърифлайди: “Учинчи истиғроқ - зикрнинг сирга инмоғидир, бу эса мазкур(Оллох)га етишган зокирнинг зикрдан гойиб бўлиши. Унда гарк бўлиб ишк хайратлари ичра қолмоғи. Бунинг аломатларидан бири сен зикрни тарк этсанг-да, зикр сени тарк этмаслиғидир” [\[14\]](#). Шу маънода, “Лисон ут-тайр” айнан Ёр

ишки ва ёди билан гарк зокир холатининг бадиий ифодасидир. Бундай холатни мукамал бадиий ифодалаш учун эса муаллиф уни ўрганиши эмас, яшаб ўтиши керак. Айни пайтда, Навоий талкинидаги зокир учун дунёвий макон ва замон эмас, ладуний-эзотерик хронотоп кенгликлари хосдир.

VII

Шу ўринда ҳакли равишда “Лисон ут-тайр” марказида турган зокир ким унда, деган савол тугилади. Ушбу саволга ҳеч иккиланмасдан у асар муаллифи – зикр истигрокиннинг энг тубини макон тутган Навоий деб жавоб берамиз. Айни пайтда Е.Э.Бертельснинг Навоий сўфийлик амалиёти эмас, балки назариясининг етук билимдони ва буни аъло даражада рамзий ифодалаган ижодкор, мутасаввиф бўлган деган фикри, бизнингча, олим дунёкараши ва у мансуб тарихий вазият махсули бўлгани учун ўзини тўла окламайди. Е.Э.Бертельснинг навоийшуносликдаги катта хизматларини эътироф қилган холда шуни айтиш лозимки, у Навоий шахсиятида факат шоирни, адабий феноменни кўради ва, бизнингча, олим хулосаларининг чекланган жихати ҳам шунда. Шу боисдан, Е.Э.Бертельс улуг мутафаккир хакида: “Навоийнинг сўфийликка бўлган муносабатини романтик тамойилдаги ўзига хос хаваскорлик деб қабул қилиш мумкин”, деб ёзади

[\[15\]](#)

. Холбуки, образли айтганда, Навоий учун шоирлик қанот бўлса, Оллох ишки ва иймон қалб эди. Қалбсиз тирикликни эса тасаввур қилиш мумкин эмас. Навоийнинг ўзи бу хусусда:

Вой ул бедилгаким, колгай тирик дилдорсиз,

Бир эёсиз ит бўлиб эрди Навоий Ёрсиз,

Этмагил, ё Рабки, харгиз банда Султондан жудо...

деб ёзган эди. Демак, том маънода субъектив холатни ифода этган буюк асар “Лисон ут-тайр” мохиятида турувчи зокир, матн остига ўзини мукамал даражада яширган бўлса ҳам (бу нақшбандийлик тарикатининг одоби, қонунияти ҳисобланади), дostonнинг марказ

ий образидир. Зокир образи асосида эса Навоийнинг ўзи туради. Асар структурасида диологлар, лирик чекинишлар, киссахон, хикоянавис сифатида кўринувчи муаллиф образи эса, бизга зикр жараёнидаги ошиқни эмас, кўпроқ ижод жараёнидаги муаллифни эслатади. Айти пайтда “Лисон ут-тайр” шоир ва сўфий Навоий феноменини бирбутун идрок этиш имконини беради.

VIII

Хуллас, Навоий дostonлари хронотопини илмий тадқиқ этиш, буюк мутафаккир-этик дунёкараши ва поэтикасини кенгрок эгаллашда муҳим омил бўлиб хизмат килади. Навоийшунослик борасида янги саҳифалар очади. Навоийни жаҳон адабиёти контекстидаги конуний макомини тиклаш имконини беради. Нафакат ўзбек, балки жаҳон навоийшунослиги жараёнига сезиларли таъсир кўрсатади. Хусусан, хронотоп поэтикаси ва назариясини янги концепциялар билан бойитади.

“Лисон ут-тайр”нинг умумий хронотоп кўламини ифодалаш учун мавжуд назарий тушунчалар камлик килади. У шу даражада универсалки, космик хронотоп унинг олдида заррага айланади. Навоий поэтик даҳоси чексизликни бадиий сўз, қолаверса туркий тилда ифодалаганида кўринади.

Асар сюжетида, асосан, икки хронотоп чизиги мавжуд. Уларнинг биринчиси хикоятлар негизида кузатилади. Хикоятлар, гарчи уларнинг хар бири мустакил асар ўларок мустакил функция бажара олсада, “Лисон ут-тайр” таркибида восита бўлиб келади, шунингдек, асосий воқеа моҳиятини ёркин ифодалашга хизмат килади. Иккинчи хронотоп чизиги эса асар сюжетининг марказида туради. Айти пайтда, етти водий сифатида талкин этилган зокир ички олами космик хронотоп сарҳадларини ортда колдириб, чексизлик ва абадият худудсизлиги томон юксалади.

“Лисон ут-тайр”да бадиий талкин этилган барча воқеалар, асарнинг асл концепцияси Алишер Навоий дунёкараши, адабий идеали, “мен”ини акс эттиради. Шу маънода, “Лисон ут-тайр” фақат бадиий асар эмас, балки том маънода инсон феномени хақидаги универсал ходисадир.

Узок Жўракулов,

филология фанлари номзоди,

ЎзМУ доценти

09.01.2009 й.

[1] Каранг: Бертельс Е.Э. Навои и Аттар /В кн.:Суфизм и суфийская литература.-М.:Наука, 1965, ст. 377-420.

[2] Каранг: Каюмов А. Асарлар. Иккинчи жилд.-Т.:Мумтоз сўз, 2008.

[3] Малехова А.Н. Поэма Алишера Навои «Лисан-ат-тайр» («Язык птиц»): поэтика композиционных и образных средств. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук.-Т., 1978, ст.13.

[4] Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе (Очерки по исторической поэтике) /В кн.:Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики.-М.:Художественная литература, 1975,

ст. 234. (Маколада келтириладиган барча иктибос-таржималар бизники – У.Ж.).

[5] Бахтин М. Кўрсатилган асар, ст.235.

[6] Алишер Навоий. МАТ., йигирма томлик, ўн иккинчи том. Лисон ут-тайр.(Изохлар билан нашрга тайёрловчи: Ш.Эшонхўжаев).-Т.:Фан, 1996, 7-бет (Достонга доир барча иктибослар шу манбадан олинади – У.Ж.).

[7] Бахтин М. Кўрсатилган асар, ст.249.

[8] Алишер Навоий. Кўрсатилган асар, 14-бет.

[9] Бу ўринда наби ва расул сўзларининг кетма-кет келиши тасодиф бўлмай, Навоий услубига хос динамика принципига асосланади. Яъни “набийлар имоми” Мухаммад алайхиссалом рутбаларининг нақадар улуглигини ифода этмасин, “расуллар султони” бунданда буюкрок макомни билдиради. Исломи тарихи манбаларига кўра, айна макомга пайгамбарлардан фақат Мухаммад алайхиссаломгина лойик кўрилганлар. – У.Ж.

[10] Алишер Навоий. Кўрсатилган асар, 10-бет.

[11] Алишер Навоий. Кўрсатилган асар, 185-бет.

[12] Гарб мухитида майдонга келган эзотерик адабиётларнинг барчасида бирбутун космосга нисбатан *макрокосм*, инсон феноменига нисбатан эса *микроскосм* термини кўллаб келинади. Шарқ манбаларида аксинча - бутун коинот инсондан нусха олиб яратилганига ургу берилади. Шунга асосан инсон *Олам ул-акбар* (яъни макрокосм), ундан зохирда мавжуд бўлган барча нарсалар *Олам ул-асгар*

(яъни микрокосм), деб юритилади. Бу ўринда Навоий айна эзотерик тушунчани талкин этганига шубха йўқ.-У.Ж.

[13] Бахтин М. Кўрсатилган асар, ст. 248-249.

[14] Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Нашрга тайёрловчи Азиза Бектош.-Т.:Мовароуннахр, 2004, 132-бет.

[15] Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература.-М.:Наука, 1965, ст. 419.(Иктибос-таржима бизники – У.Ж.).